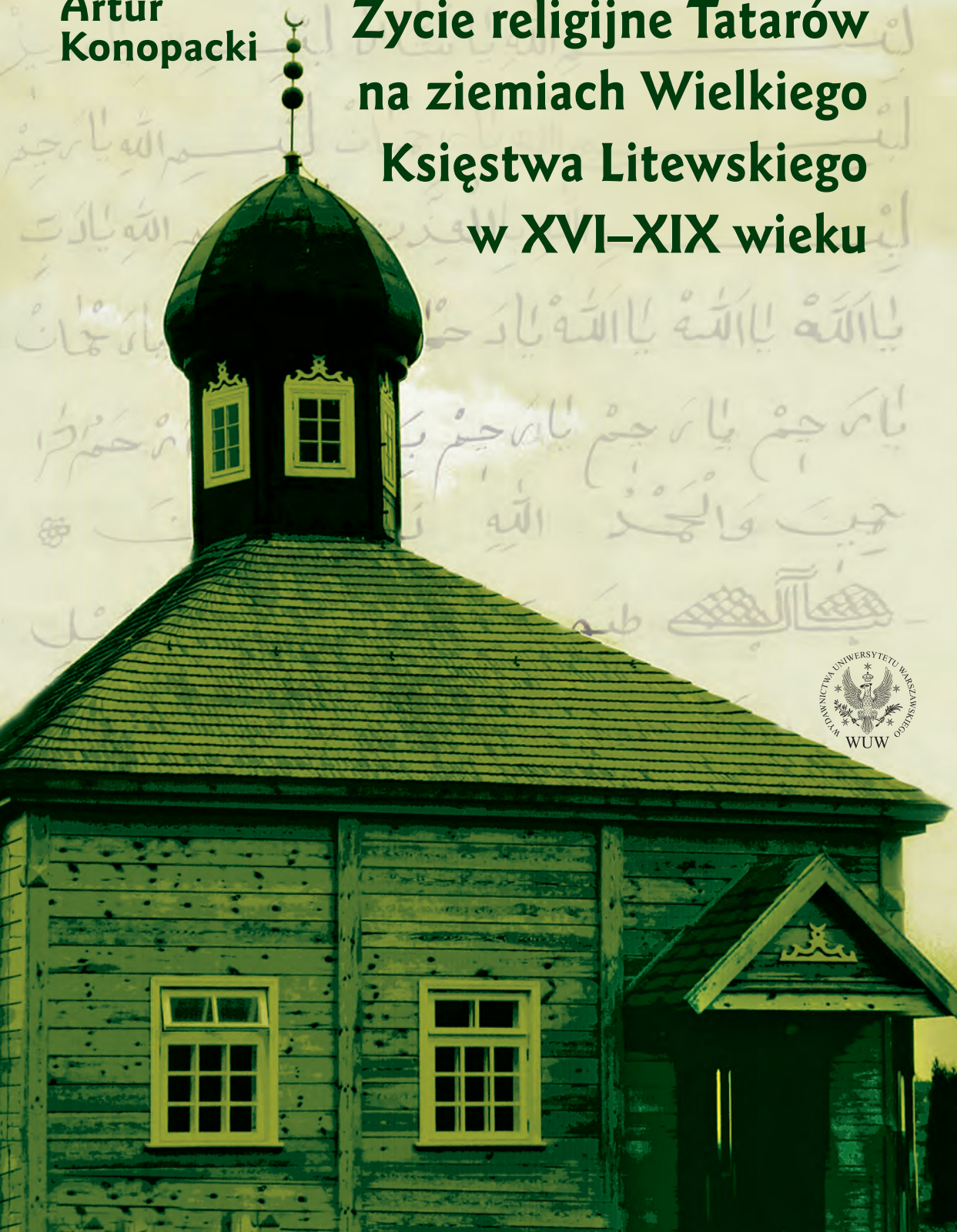

**Artur
Konopacki**

Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku

**Życie religijne Tatarów
na ziemiach Wielkiego
Księstwa Litewskiego
w XVI–XIX wieku**

Artur Konopacki

Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku

[illegible]

Recenzenci

Jan Tyszkiewicz

Andrzej B. Zakrzewski

Projekt okładki i stron tytułowych

Zbigniew Karaszewski

Redaktor prowadzący

Szymon Morawski

Redaktor

Anna Chyckowska

Redakcja techniczna

Zofia Kosińska

Korekta

Elwira Wysznińska

Skład i łamanie

Marcin Szcześniak

Ilustracja na okładce

Meczet w Bohonikach, ok. 1873, fot. Kamila Morawska

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010

ISBN 978-83-235-0762-8

ISBN 978-83-235-1107-6 (Pdf)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

<http://www.wuw.pl>; e-mail: wuw@uw.edu.pl

Dział Handlowy WUW: tel. (0 48 22) 55-31-333; e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: <http://www.wuw.pl/ksiegarnia>

Wydanie I

*Pracę niniejszą poświęcam pamięci
Jusufa i Sadyki Konopackich – dziadków moich*

Spis treści

Wstęp	9
Źródła	17
Rozdział I: Tatarzy żołnierze-osadnicy	21
Geneza osadnictwa tatarskiego	21
Na Litwie	24
Nowy etap stosunków	27
Status społeczny i prawny osadników tatarskich	37
Tatarzy w miastach	42
Rozdział II: Islam – religia Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego	59
Narodziny islamu	59
Doktryny religijne	62
Rytuały religijne	65
Święta muzułmańskie – rok obrzędowy	69
Islam i Tatarzy w Wielkim Księstwie Litewskim	71
Rozdział III: Rozwój gmin muzułmańskich, tzw. dżemiatów	83
Dżemiat	83
Duchowieństwo	85
Wakuf	94
Meczetory	98
Fundacje meczetów	110
Cmentarze	119

Rozdział IV: Rękopiśmiennictwo muzułmanów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego	125
Rodzaje rękopiśmiennictwa	125
Koran	132
Tefsiry	137
Kitaby	139
Chamały	141
Daławary	152
Inne rodzaje rękopiśmiennictwa religijnego; jego twórcy – pisarze, kopiści	153
Rozdział V: Tatarzy litewsko-polscy w XIX wieku	161
Trudne czasy	161
Tatarzy w Cesarstwie Rosyjskim w XIX wieku	163
Prawo budowy meczetów w Cesarstwie Rosyjskim w XIX wieku	168
Dżemiat w Studziance i Winksznupiu	186
Znaczenie meczetów w życiu religijnym Tatarów	198
Zakończenie	201
Aneks	205
Bibliografia	218
Streszczenia	235
Indeks osobowy	244
Indeks geograficzny	251

Wstęp

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie życia religijnego Tatarów zamieszkających na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku¹. Społeczność tatarska z WKL przez ponad sześćset lat niezmiennie wyznawała islam, lecz na skutek życia w otoczeniu chrześcijan nadała mu specyficzny charakter. Na litewskich terenach Tatarzy mieli bowiem prawo zachować swoją religię oraz wznosić świątynie, co czynili, porzuciwszy step na rzecz osiadłego stylu życia w osadach i miastach. Na przestrzeni wieków społeczność ta w naturalny sposób była więc poddawana wpływom kultury chrześcijańskiej. Ślady mimowolnej asymilacji możemy obserwować do dnia dzisiejszego, choćby na przykładzie cmentarzy muzułmańskich².

Tematyka tatarska od dawna ciekawiła historyków – wystarczy wspomnieć chociażby dzieło Adama Naruszewicza³ – lecz nie tylko ich. Największym zainteresowaniem cieszyły się oczywiście zagadnienia dotyczące wojskowości oraz stosunków polsko-tureckich, polsko-tatarskich⁴. Najnowszą pracą tego typu jest książka Dariusza Skorupy z bardzo obszerną bibliografią odnoszącą się do tematyki tatarskiej w kontekście wojskowym oraz polsko-tatarskich stosunków

---

¹ Niniejsza praca to zmodyfikowana wersja rozprawy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem dr. hab. Józefa Maroszką, profesora Uniwersytetu w Białymstoku. Rozprawa powstała w tymże uniwersytecie, w Instytucie Historii. Praca naukowa została zaś sfinansowana ze środków na naukę w latach 2005–2007 jako projekt badawczy nr 0171/H01/2005/29.

² Zob. A. Drozd, M.M. Dziekan, M. Majda, *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, Katalog zabytków tatarskich, t. II, Warszawa 1999.

³ A. Naruszewicz, *Tauryka, czyli wiadomości starożytne i późniejsze o stanie i mieszkańcach Krymu do naszych czasów*, Warszawa 1805.

⁴ J. Bartoszewicz, *Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami*, Warszawa 1860; K. Puławski, *Machmet-Girej chan Tatarów perekopskich i stosunki jego z Polską (1515–1523)*, [w:] *Szkiei i poszukiwania historyczne*, seria II, Petersburg 1898; L. Kolankowski, *Problem Krymu w dziejach jagiellońskich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. XLIX, 1935, nr 3; O. Górka, *Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935; B. Baranowski, *Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629*, Łódź 1948; idem, *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648*, Łódź 1949; pracą wychodzącą poza wojskowość była niewątpliwie cenna pozycja tegoż autora: *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII w.*, Łódź 1950.

dypłomatycznych⁵. Tematyka tatarska występowała również w pracach o Turcji czy islamie⁶.

Choć sprawy wojskowe i kwestie stosunków wzajemnych zajmują uwagę uczonych, to nikt do dziś nie pokusił się o próbę monograficznego ujęcia życia religijnego Tatarów. Do tej pory w literaturze przedmiotu omawiano jedynie wybrane aspekty życia religijnego lub opisywano sam islam. Pierwszą bodaj pracą zajmującą się zagadnieniami religii Tatarów jest paszkwil Piotra Czyżewskiego *Alfurkan tatarski...*⁷ Drugą pracę stanowi zaś odpowiedź na ów paszkwil, którą napisał nieznan nam bliżej Tatar Azulewicz pod tytułem *Apologia Tatarów* (1630).

Wiek XIX przyniósł nieco więcej literatury związanej z Tatarami, jednak w większości nadal była to historia wojskowości. Za najpoważniejszą rozprawę poruszającą tematy związane z islamem należy uznać *Wykład wiary mahometańskiej* pióra Józefa Sobolewskiego⁸. W sposób pośredni do aspektów religijności odnosiło się opublikowane przez Antoniego Muchlińskiego *Zdanie sprawy*⁹. Kwestie tatarskie poruszał również Tadeusz Czacki¹⁰. O Tatarach pisał też Julian Bartoszewicz¹¹. Istotne z religijnego punktu widzenia było ogłoszenie drukiem pełnego przekładu Koranu, którego autorstwo przypisuje się Janowi Tarak Buczackiemu¹².

Kolejne prace o Tatarach powstawały w okresie międzywojennym. Wówczas przede wszystkim ukazała się drukiem cenna i obszerna monografia Stanisława Kryczyńskiego. Była to pierwsza próba zebrania i opracowania wiedzy na temat społeczności tatarskiej¹³. W okresie II Rzeczypospolitej powstało kilka prac przyczynkarskich związanych z tematem życia religijnego – ich autorami również

⁵ D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*, Warszawa 2004.

⁶ T. Mańkowski, *Orient w polskiej kulturze artystycznej*, Wrocław–Kraków 1959; idem, *Sztuka islamu*, oprac. Z. Żygulski, Warszawa 1959; J. Reychman, *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964; A. Dziubiński, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1998; idem, *Stosunki dyplomatyczne polsko-tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, Wrocław 2005; J. Hauziński, *Tropem muzułmańskich dziejów*, Toruń 2007; D. Orłowski, *Chocim 1673*, Warszawa 2007.

⁷ P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części podzielony*, Wilno 1616. Krytycznym omówieniem tego paszkwilu zajął się zaś Krzysztof Grygajtis – zob. K. Grygajtis, *Alfurkan tatarski prawdziwy siedemnastowieczny paszkwil na Tatarów litewskich*, „Ze skarbca kultury”, z. 48, 1989, s. 7–37.

⁸ J. Sobolewski, *Wykład wiary mahometańskiej*, Wilno 1830.

⁹ A. Muchliński, *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w r. 1558, z j. tureckiego przełożył i objaśnił i materiałami historycznymi uzupełnił*, „Teki Wileńska”, nr 4, 1858, s. 1–137.

¹⁰ *Dzieła Tadeusza Czackiego*, zebrał i wydał E. Raczyński, t. 1–2: Poznań 1844, t. 3: Poznań 1845.

¹¹ J. Bartoszewicz, *Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami*, passim.

¹² *Koran (Al-Koran) z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego, Tatar z Podlasia*, Warszawa 1858.

¹³ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938 (reprint: Gdańsk 2000).

byli Tatarzy. Wymienię tu badania Alego Woronowicza, Mustafy Aleksandrowicza, Jakuba Szynkiewicza¹⁴. Tatarom poświęcił niewielkie studium Julian Talko-Hryncewicz¹⁵.

Zainteresowanie Orientem, również tym lokalnym – naszym, szczególnie w okresie międzywojennym należy uznać za duże. Olgierd Górka na jednym ze zjazdów orientalistycznych postulował wręcz opracowanie *Monumenta Islamitica res gestas Poloniae illustrantia*¹⁶. W okresie powojennym zainteresowanie tematyką tatarską dotyczyło kontaktów między Tatarami a Rzeczpospolitą w większości w kontekście konfrontacji. Osobą, która w okresie powojennym zwróciła uwagę badaczy na Tatarów w nowym świetle, był Maciej Konopacki¹⁷.

Pierwszą próbę spojrzenia na religię Tatarów z perspektywy prawnej podjął poznański uczony Jacek Sobczak. W pracy, która stała się fundamentalnym dziełem z zakresu statusu prawnego tej społeczności, przedstawił również aspekt prawny religii osadników tatarskich¹⁸. Ważną, choć niepozbawioną błędów, publikacją była z kolei książka pióra Piotra Borawskiego i Aleksandra Dubińskiego¹⁹. W założeniu autorów miała przybliżyć czytelnikom nieznane zwyczaje i tradycję religijną osadników tatarskich.

W roku 1989 ukazała się zaś praca wnosząca wiele nowych ustaleń w kwestii życia Tatarów. Jej autorem był warszawski historyk Jan Tyszkiewicz²⁰. Jest ona cenna, ponieważ dzięki niej po raz pierwszy w takim stopniu społeczność tatarska została przedstawiona nie tylko jako zbiorowość żołnierzy, ale także jako środowisko osadników miejskich. Wymienić należy również artykuły, które pogłębiły naszą wiedzę na temat tej grupy. Do nich niewątpliwie należą prace Ryszarda Brykowskiego, Andrzeja B. Zakrzewskiego czy Piotra Borawskiego lub Witolda Sienkiewicza²¹.

¹⁴ A. Woronowicz, *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935; M. Aleksandrowicz, *Legends, znachorstwo, wróżby i gusła ludu muzułmańskiego w Polsce*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935; idem, *Krótki zarys religii Islamu*, Wilno 1937; J. Szynkiewicz, *Tolerancja w Islamie*, „Życie Tatarskie” 1934, nr 12, s. 4–7; idem, *Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie*, „Rocznik Tatarski”, t. II, 1935, s. 138–144.

¹⁵ J. Talko-Hryncewicz, *Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy*, Kraków 1924.

¹⁶ *Sprawozdanie z III Zjazdu Orientalistycznego*, „Collectanea Orientalia”, nr 6, Wilno 1934, s. 29–30.

¹⁷ M. Konopacki, *O muzułmanach polskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 3 (43), 1962, s. 225; idem, *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce Polskiej i obcej*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 3 (59), 1966, s. 193–204.

¹⁸ J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa–Poznań 1984.

¹⁹ P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986.

²⁰ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.

²¹ Wymieniam tu jedynie przykładowe pozycje bibliograficzne; pełne zestawienie wykorzystanej literatury zamieszczam w bibliografii. R. Brykowski, *Tatarskie meczety w Rzeczypospolitej*, „Ochrona Zabytków” 1988, nr 3; A.B. Zakrzewski, *O asymilacji Tatarów Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.*, [w:] *Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.*, red. M. Bogucka, Warszawa 1989; idem, *Osadnictwo tatarskie w Wielkim Księstwie Litewskim – aspekty wyznaniowe*, „Acta Baltico-

W końcu lat 80. XX wieku powstała książka toruńskiego językoznawcy Czesława Łapicza poświęcona kitabom – religijnym księgom tatarskim²². W ostatnich kilkunastu latach widać coraz większe zainteresowanie tatarskimi zabytkami rękopiśmienniczymi. Z prac poświęconych rozbiorowi językoznawczemu tatarskich ksiąg wymienić należy publikacje poznańskich badaczy: Andrzeja Drozda i Henryka Jankowskiego²³.

Prócz prac zwartych trzeba wymienić czasopisma, w których poruszano zagadnienia dotyczące życia religijnego. Redagowane były przez samych Tatarów i ukazywały się w okresie międzywojennym, wybuch II wojny światowej przerwał bowiem dobrze zapowiadającą się działalność wydawniczą. Przede wszystkim to: „Przegląd Islamski”, wychodzący w Warszawie od roku 1930 (pracami redakcyjnymi kierował Wassan-Girej Dżabagi); „Rocznik Tatarski”, którego pierwszy numer ukazał się w 1934 roku; „Życie Tatarskie”, wydawane od 1934 roku w Wilnie przez Związek Kulturalno Oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej.

Po II wojnie światowej pierwszym czasopismem, które zajęło się tematyką tatarską, był wydawany w Warszawie pod redakcją Stanisława Kałużyńskiego „Przegląd Orientalistyczny” ukazujący się od 1960 roku. Muzułmanie w Gdańsku od roku 1986 rozpoczęli wydawanie kwartalnika „Życie Muzułmańskie” pod redakcją Selima Chazbijewicza. Kolejne czasopisma to: „Świat Islamu”, wychodzący w Sokółce od roku 1993; „Życie Tatarskie” pod redakcją Józefa Jusufa Kono-packiego, wznowione w 1998 roku również w Sokółce; „Rocznik Tatarów Polskich”, a więc wznowiony w roku 1993 pod zmodyfikowanym nieco tytułem przedwojenny rocznik. Poza tym tematyka tatarska gościła na łamach „Przeglądu Wschodniego”, ukazującego się od roku 1991, oraz „Acta Baltico-Slavica”, które są publikowane od roku 1964.

Nie wolno pominąć rozwijającej się w końcu XX wieku literatury poświęconej Tatarom, która powstaje na Białorusi i Litwie. Jej istnienie wynika z nowych uwarunkowań społeczno-politycznych, które sprzyjają częstej wymianie myśli naukowej, oraz z aktywności środowisk tatarskich w tych krajach, bo to właśnie w ich

–Slavica”, t. 20, 1989; idem, *Tatarzy litewscy wobec władzy państwowej, od epoki wczesnonowoczesnej po koniec wieku XX*, [w:] *Orientas Lietuvos Didžiosios kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, red. V. Bronius Pšibilskis, Vilnius 2008, s. 13–21; P. Borawski, *O sytuacji wyznaniowej ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XVI–XVIII w.)*, „Euhemer: przegląd religioznawczy. Zeszyty Historyczne” 1980, nr 4 (118); idem, *Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów*, „Przegląd Historyczny”, t. 82, R. 1991; idem, *Tatarzy kozacy w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 23, 1996; P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, *Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. – Sumariusz i wypisy*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 20, 1989.

²² Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986.

²³ A. Drozd, *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą*, „Pamiętnik Literacki”, t. LXXXVIII, 1997; idem, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII w.: zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świątecznych*, Warszawa 1999; H. Jankowski, *Polish-Lithuania-Bielarusian Tatar Documents*, [w:] „Materialia Turcica Band” 2003, nr 24; *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, w przekładzie i opracowaniu H. Jankowskiego i Cz. Łapicza, Warszawa 2000.

kręgu powstaje coraz więcej nowych prac. Od roku 1991 w Mińsku stowarzyszenie Tatarów-muzułmanów „Al-Kitab” rozpoczęło wydawanie kwartalnika „Байрам”, na łamach którego głównie omawiane są kwestie związane z islamem. W latach 1995–2003 również w Mińsku były organizowane konferencje poświęcone zagadnieniom islamu, muzułmanom, Tatarom na ziemiach Białorusi, Litwy, Polski. Efektem tych spotkań są publikacje, które powstały dzięki zaangażowaniu między innymi Ibrahima Konopackiego i Jakuba Jakubowskiego. Niestety obaj inicjatorzy tych wydarzeń, redaktorzy kolejnych tomów materiałów pokonferencyjnych, już nie żyją. Ważne, aby środowisko białoruskich Tatarów podjęło trud kontynuacji tych spotkań i publikacji materiałów, gdyż stanowią one spory wkład w rozwój badań nad tatarszczyzną na historycznych ziemiach WKL. Poza wydawnictwami ciągłymi na Białorusi ukazywały się również periodyki wydawane przez środowisko Tatarów mińskich²⁴. W tym miejscu warto zauważyć cenną dla naszych badań pracę o charakterze źródłowym autorstwa wspomnianego powyżej białoruskiego historyka Tatara Ibrahima Konopackiego z Mińska²⁵.

Tatarzy na Litwie także prowadzą ożywioną działalność kulturalno-wydawniczą. Od roku 1995 w Wilnie ukazuje się skierowana do środowiska muzułmańskiego gazeta „Lietuvos totoriai”, zawierająca wiele cennych informacji o charakterze popularnonaukowym²⁶. Gazeta jest tłumaczona na język rosyjski i polski. Wspomnieć należy także o naukowych publikacjach litewskich historyków, językoznawców-Tatarów.

Źródłowy charakter mają między innymi prace Galiny Miškinienė²⁷, Tamary Bairašauskaitė²⁸. Z rozpraw dostarczających nam wiedzy źródłowej o społeczności tatarskiej należy wymienić (niewydawaną przez samo środowisko) pozycję *Lietuvos Metrika*. To tylko przykładowe tytuły wychodzące nakładem naszych wschodnich sąsiadów, które zostały wykorzystane w niniejszej pracy. Literatura angielskojęzyczna w zdecydowanej większości poświęcona jest zaś kwestiom powstania, rozwojowi oraz dogmatom islamu²⁹.

W niniejszej książce wykorzystano również literaturę rosyjską. Tu na uwagę zasługuje praca Jurija Arapowa, który zebrał i opublikował dotyczące muzułmanów prawodawstwo z XIX wieku³⁰.

---

²⁴ *Каляндар Татар – Мусульман Беларусі на 1997 г 1417–1418 хіджры*, Мінск 1997, 400-леме мечети и мусульманской общины г. Минска, подготавил, И. Канапацкий, Минск 1999.

²⁵ I. Канапацкі, *Крыніцы гісторыі татар-мусульман Беларусі ў фондах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (канец XVIII-пачатак XX ст.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, z. 24, 2005, s. 166–187.

²⁶ Archiwum gazety od roku 2004 www.tbn.lt/lt/

²⁷ G. Miškinienė, *Seniausī Lietuvos Totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*, Vilnius 2001.

²⁸ T. Bairašauskaitė, *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, Vilnius 1996.

²⁹ Pełną wykorzystaną literaturę zamieszczam w bibliografii.

³⁰ А.Ю. Арапов, *Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистики)*, Москва 2001; Д.Ю. Арапов, *Политика Российской империи по отношению к славянским и несла-*

Choć dotychczas w historiografii temat życia religijnego osadników tatarskich był przedmiotem zainteresowania, nie doczekał się jednak odrębnej publikacji. Podjęcie tego tematu okazało się zadaniem niełatwym, choć niezwykle interesującym.

Czym zatem jest religijność i jak ją badać? Czy da się uchwycić w źródłach tę delikatną substancję? Religijność to częstokroć wypowiedzianie niewyraźnego. Najkrócej w słowach da się ją ująć jako osobową i pozytywną relację człowieka do Boga. Wyraża się ona w ludzkich przekonaniach, przeżyciach, procesach, stanach psychicznych³¹. Życie religijne jest terminem niezwykle pojemnym i wieloznacznym. W niniejszej pracy termin ten (określenie) odnoszę nie tylko do bezpośredniego sprawowania przez wiernych rytuałów religijnych. Dla tatarskich mieszkańców ziem WKŁ religia – poza bezpośrednią sferą duchowości – była niezwykle ważnym czynnikiem: elementem identyfikacji, samookreślenia, wyznacznikiem przynależności do specyficznej grupy społecznej, której odrębność miała swe fundamenty właśnie w odmienności religijnej. Z biegiem czasu społeczność tatarska ulegała ewolucji, czasem przekładało się to na chęć jednostek, by opuścić swój krąg kulturowy i wtopić się w miejscową społeczność. Ten podejmowany przez Tatara czy Tatarkę zabieg zwykle wiązał się z odrzuceniem islamu. Społeczność tatarska niekiedy adoptowała miejscowe wzorce i zachowania, co wydaje się procesem dość naturalnym. Dzięki temu muzułmanie żyjący na ziemiach WKŁ wykształcili interesujący, odrębny system religijno-obrzędowy. Stąd stosowanie w niniejszej pracy terminu (określenia) „życie religijne” nie ogranicza się jedynie do przedstawienia ich obyczajów i religii. Życie religijne przenikało się z życiem codziennym. Duchowny nie pełnił jedynie funkcji religijnej, był przewodnikiem czy urzędnikiem. To przed nim zawierano wszelkiego rodzaju kontrakty, i nie mamy tu na myśli jedynie kontraktów małżeńskich. Życie religijne to troska nie tylko o byt imama czy o wybudowanie meczetu. To także troska o następne pokolenia. Należy zdawać sobie sprawę z tego, dlaczego owa religia była tak ważna i dlaczego życie religijne Tatarów stanowiło dla nich tak istotny element egzystencji. Po przybyciu do WKŁ jedynie islam – wiara, którą przynieśli, dawała poczucie przynależności do wspólnoty. Na zewnątrz grupy byli obcy. Przy jakimkolwiek badaniu grupy muzułmańskiej pamiętać należy, iż w jej przypadku życie religijne, owo *sacrum*, niemal nieustannie przenikało się z codziennością, *profanum*, i nawzajem się uzupełniało. Religia stała się ich ostoją i spoiwem³².

Temat pracy już sam w sobie rodzi pytania badawcze. Jak wyglądało życie religijne? Kim byli osadnicy i dlaczego wybrali ziemie Wielkiego Księstwa Litew-

вянским группам дворянства на территории бывшей Речи Посполитой-Межславянские взаимоотношения, Москва 1999.

³¹ C. Walesa, *Rozwój religijności człowieka, Dziecko*, t. I, Lublin 2005, s. 13. Zob. również É. Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego*, Warszawa 1990; T. Węclawski, *Wspólny świat religii*, Kraków 1995; P. Załęcki, *Wspólna religia jako grupa pierwotna*, Kraków 1997.

³² Na temat wspólnoty religijnej w szczególności Tatarów – zob. *Ислам і умма (обычыня) татар-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы на мяжы тысячагоддзяў. Матэрыялы VI міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, пад агульнай рэдакцыяй Л. Лыча і І. Канапацкага, Мінск 2001.

skiego, na jakich prawach i kto ich osiedlał? Jeżeli wyznawali inną wiarę, to czy nikt nie próbował ich nawracać na chrześcijaństwo? Kim byli ich duchowni, jak przedstawiała się ich spuścizna rękopiśmiennicza? Czy sami tworzyli swoje księgi, czy byli jedynie biernymi kopistami? A ich meczety? Kto je budował, finansował, czy wolno było je wznosić w państwie, które borykało się z problemami najazdów tatarskich, a później tureckich – zatem z islamem? Jak funkcjonowało życie religijne Tatarów w Cesarstwie Rosyjskim w XIX wieku? Czy porzucali swoją religię, a jeśli tak, to: dlaczego, jakie były powody, motywacje?

Cezurą przyjętą w pracy jest okres od XVI do XIX stulecia. Okres nowożytny w życiu religijnym Tatarów zamieszkujących WKŁ był bowiem czasem ich okrzepnięcia w strukturach państwa polsko-litewskiego. Społeczność ta podlegała jednocześnie powolnemu procesowi transformacji społeczno-politycznej, podobnie jak całe społeczeństwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Tatarzy na ziemi WKŁ stanowili homogeniczną wspólnotę etniczną i religijną. Mimo to ulegali powolnej, wielopłaszczyznowej asymilacji. Możemy ją prześledzić zwłaszcza na przykładzie asymilacji językowej i kulturowej. Tatarzy porzucili swój język, strój, niektóre zwyczaje, zachowali jednak własną religię – islam, który na przestrzeni wieków uległ swoistej „europeizacji”.

Tatarzy w okresie XVI–XVIII stulecia starali się o włączenie ich społeczności do pełnoprawnej szlachty, lecz jako „niewierni” nie mieli na to szans. Rzeczpospolita Obojga Narodów to państwo wielu narodowości, konfesji; wystarczy przypomnieć, że w roku 1655 w Wilnie znajdowały się 23 kościoły katolickie, 10 cerkwi unickich, 2 cerkwie prawosławne, świątynie ewangelickie: luterkańska i kalwińska, bożnice Starego Zakonu, meczet tatarski. Już w XVII wieku mówiono, że nigdzie na świecie nie czci się Boga w sposób tak rozmaity, jak w Wilnie³³.

Wiek XIX to okres wielkich zmian również w środowisku tatarskim. Uznanie praw szlacheckich Tatarów żyjących w Cesarstwie Rosyjskim, włączenie ich do tzw. dwоряństwa, przyczyniło się do kształtowania warstwy tatarskich urzędników. Podział państwa polsko-litewskiego spowodował, że funkcjonujące w jego ramach społeczności zostały rozbite. Zmiana sytuacji społecznej wymusiła przenoszenie się do miast w poszukiwaniu pracy. Przemianom ulegało również życie religijne. Od roku 1831 społeczność tatarska z ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego została podporządkowana Taurydzkiemu Mahometańskiemu Zarządowi Duchownemu i muftiemu krymskiemu. Nowe zasady budowy świątyń, konieczność zatwierdzania ich przez poszczególne szczeble administracji carskiej oznaczały trudne i kosztowne przedsięwzięcia.

Warto wymienić jeszcze jeden argument za tak postawioną cezurą. Otóż do końca wieku XIX pomimo rozbiorów Tatarzy funkcjonowali w ramach jednego organizmu państwowego z formalnym oczywiście podziałem na Cesarstwo Rosyjskie i Królestwo Polskie. Po utracie suwerenności przez Rzeczpospolitą

---

³³ A. Niemczykowa, *Moje Wilno*, [w:] *Europa Nie prowincjonalna*, pod red. K. Jasiewicza, Londyn–Warszawa 1999, s. 96.

Tatarzy pozostali w swoich siedzibach, stąd określenie użyte w tytule pracy wydaje się adekwatne również do stanu istniejącego w XIX stuleciu. Przedstawienie losów religijnych tej społeczności w tak wyznaczonych granicach czasowych jest więc konieczne, by w pełni scharakteryzować grupę tatarską.

Całkowite rozbitcie i podział społeczności tatarskiej zamieszkującej ziemię dawnej Rzeczypospolitej został dokonany w XX wieku w Jalcie. Podzielona społeczność tatarska znalazła się w granicach obecnej Rzeczypospolitej, Białorusi, Litwy i Ukrainy.

Obszar niniejszych badań zamyka się w historycznych granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, a te przecież ulegały zmianom. Zasadniczo przyjąłem granice z roku 1569. Dla lepszego zobrazowania sytuacji niekiedy wybiegam jednak poza ustalony obszar. Stąd też czasem padną tu nazwy miejscowości, które w XVII czy XVIII wieku nie wchodziły w obręb WKL, choć niegdyś do niego należały. Uznałem, iż takie odstępstwo jest uzasadnione.

Praca składa się z pięciu rozdziałów, w których wyodrębniono podrozdziały. Rozdział pierwszy poświęcono początkom osadnictwa na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kolejny dotyczy islamu, jego zasad i doktryn. Wymienione są również podstawowe rytuały religijne i święta. W rozdziale trzecim omówiono zaś rozwój sieci dzemiatów oraz rolę i znaczenie duchowieństwa, a także majątku, czyli wakufów przynależnych do dzemiatów. Starłem się też przedstawić, w jaki sposób oraz kto fundował meczety. W historiografii od wielu dziesięcioleci funkcjonuje przekonanie o potrzebie uzyskiwania specjalnych zezwoleń – przywilejów na wystawienie świątyni tatarskiej; w tej części pracy przedstawiłem swój sąd dotyczący tej kwestii. Rozdział czwarty służy scharakteryzowaniu spuścizny rękopiśmiennej Tatarów. Na przestrzeni wielu wieków wytworzyli oni bowiem specyficzny język ksiąg religijnych. Te spisywane były w języku polskim czy też białoruskim, jednak do zapisywania służył alfabet arabski. Ukazuję również w tym rozdziale rodzaje i znaczenie poszczególnych ksiąg religijnych dla społeczności muzułmańskiej na ziemiach litewskich. Ostatni zaś rozdział, piąty, to próba ujęcia Tatarów w nowej porozbiorowej rzeczywistości – funkcjonowanie dzemiatów w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim. W tymże rozdziale staram się także ukazać, jak zabory wpłynęły na funkcjonowanie religijne tatarskiej grupy.

Niniejsza pozycja została wzbogacona o materiał ilustracyjny. Zawiera również aneks. Za pomocą tych elementów przedstawiłem najciekawsze materialne świadectwa życia religijnego, choć zdaję sobie sprawę z faktu, że wybór ten ma charakter subiektywny.

W tejże rozprawie chciałem ukazać to, w jaki sposób tatarscy osadnicy, przybyli na ziemię Wielkiego Księstwa Litewskiego, dostosowali się do warunków życia w nowej społeczności i nowym kontekście kulturowym. Nie sposób w jednej pracy szczegółowo scharakteryzować poszczególne elementy życia religijnego Tatarów, dlatego niniejsza książka w sposób syntetyczny ukazuje jedynie pewne procesy, które wpływały na funkcjonowanie całej grupy. Omówione procesy

budowania i fundowania świątyń oparłem na wybranych, acz nie jedynych zachowanych źródłach. Nie było moim celem opisywanie fundacji poszczególnych meczetów, a jedynie ukazanie mechanizmu, jaki towarzyszył ich powstawaniu. Podobnie rzecz się ma przy wyborze imama czy też pozyskiwaniu wakufu.

W trakcie powstawania niniejszej rozprawy pojawiło się kilka spostrzeżeń dotyczących naukowego obowiązku pogłębienia, a niekiedy rewizji istniejącego stanu badań nad tą społecznością. Konieczne jest bowiem przeprowadzenie w możliwie najbliższym czasie rzetelnych badań, opartych na nowym materiale źródłowym, na temat liczby osadników tatarskich³⁴. Mogą one stać się przyczynkiem do nowych ustaleń w badaniach nad społecznością tatarską nie tylko w kontekście wojskowym. Warto byłoby zainteresować się losem społeczności tatarskiej w państwie pruskim, wyraźnie brakuje pełniejszej syntezy Tatarów w państwie Fryderyka Wilhelma. Być może doczeka się również swego badacza zaniedbany XIX wiek. A dzięki coraz szerszemu dostępowi do wschodnich archiwów Petersburga, Moskwy czy Mińska wątek ten jest możliwy do realizacji.

Kolejną sprawą są kwestie edytorstwa źródeł. Ważne wydaje się opracowanie i opublikowanie w całości rewizji Kierdeja, której rękopis przechowywany jest obecnie w moskiewskim archiwum. Cenną i ciekawą publikacją źródłową do poznania dziejów Tatarów, ale nie tylko, może stać się paszkwil Piotra Czyżewskiego pozostający do tej pory jedynie w wydaniu z XVII wieku³⁵. By lepiej poznać demografię społeczności tatarskiej, potrzebne jest zaś rozpoczęcie prac nad cyklicznym opracowywaniem i publikowaniem zachowanego materiału metrykalnego.

Pytań i postulatów badawczych rodzi się wiele, bo i zakres jest szeroki, a temat Tatarów pozostaje w nikłym stopniu zbadany. To dobrze – znaczy to tylko tyle, że cały czas mamy szansę na wzbogacenie naszej wiedzy na temat tej nielicznej już dziś społeczności.

Mam nadzieję, że niniejsza rozprawa uzupełni lukę w badaniach nad życiem religijnym społeczności tatarskiej. Postawione zaś w niej pytania pobudzą środowisko historyków do dalszych dociekań nad tą wciąż mało znaną społecznością.

Źródła

Badanie religijności to proces bardzo trudny, można bowiem zanalizować jedynie jej powierzchowną strukturę. Dzięki źródłom da się zaobserwować, jak powstawały i upadały świątynie, na ile tatarska społeczność angażowała się w ruch religijny. Nie zachowały się natomiast pamiątniki, które w sposób osobisty mogłyby odnosić się do kwestii religijności i jej przeżywania.

³⁴ Na temat liczby osadników tatarskich w XVI wieku zob. H. Łowmiański, *Zaludnienie państwa litewskiego w XVI wieku. Zaludnienie w roku 1528*, Poznań 1998, s. 160.

³⁵ Jeden z kilkunastu egzemplarzy znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Dział Starych Druków sygn. 4.14.8.10, nr mikrofilmu 7908.

Przy pisaniu pracy zostały wykorzystane źródła rękopiśmienne i drukowane oraz literatura przedmiotu. W celu pozyskania źródeł przeprowadziłem kwerendy archiwalne w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Rosji w Petersburgu. Przeprowadziłem również poszukiwania w zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Białorusi w Mińsku oraz Grodnie. Kwerendą zostały objęte zespoły przechowywane w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym Litwy w Wilnie. Przeprowadziłem również kwerendę w zbiorach ukraińskich – w Centralnym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie. Krajowa kwerenda objęła Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowe w Białymstoku oraz Archiwum Państwowe w Lublinie, a także Archiwum Państwowe w Krakowie na Wawelu.

Oprócz placówek archiwalnych badania źródłowe prowadziłem w bibliotekach: w Petersburgu w Bibliotece Narodowej Rosji im. M. Sałtykowa-Szczedrina, w Wilnie w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego oraz w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk. Wykorzystałem też zbiory Lwowskiej Biblioteki Narodowej Ukrainy im. W. Stefanyka we Lwowie. W kraju przeprowadziłem poszukiwania w zasobach: Biblioteki Narodowej w Warszawie, Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Czartoryskich w Krakowie oraz Biblioteki Głównej Uniwersytetu w Białymstoku im. J. Giedroycia; przeszukałem także zasoby Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. Wykorzystałem również zasoby Muzeum Religii w Grodnie. Dzięki uprzejmości imama Stefana Jasińskiego z Białegostoku miałem możliwość skorzystania z jego bogatej kolekcji rękopiśmiennych ksiąg.

Pozyskany materiał źródłowy jest niezwykle fragmentaryczny. Penetrowałem księgi ziemskie, grodzkie i kolekcje dokumentów. Często materiał znajdował się w miejscach zupełnie niepasujących do jego proveniencji, na przykład metryki meczetu w Niemieży przechowywane w Bibliotece Akademii Nauk Litwy w Wilnie znajdowały się w zespole karaïmskim w materiałach po Firkowiczu. By zdobyć dane o XIX wieku, przeprowadziłem poszukiwania między innymi w zespołach dokumentów generała-gubernatora i komisji budowlanych. Sporo cennych informacji, choć bardzo rozrzuconych, odnalazłem w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Ze zbiorów tych wykorzystałem przede wszystkim inwentarze dóbr Radziwiłłowskich oraz inwentarze miejskie. Dzięki kwerendzie w Archiwum w Petersburgu odszukałem materiał dotyczący wznoszenia świątyń oraz konwersji na chrześcijaństwo. Niestety utrudniony dostęp, a w konsekwencji zamknięcie archiwum w roku 2005, spowodował, że nie wszystkie materiały udało się tu wykorzystać³⁶.

Zasoby Archiwum w Grodnie wzbogaciły moją wiedzę o sposobie wyboru imama i wzniesieniu meczetu w Słonimiu. Bardzo ciekawe materiały pochodzą z Wilna. W Państwowym Archiwum Historycznym zachowały się między innymi dwa plany architektoniczne meczetów w Iwii oraz w Niemieży. Interesujące

³⁶ Do roku 2008 archiwum w Petersburgu pozostawało zamknięte.

zasoby dotyczące tematyki tatarskiej posiada Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, ze zbiorów tej biblioteki wykorzystałem przede wszystkim akta metrykalne oraz materiały kartograficzne, zwłaszcza zachowaną mapę Fryderyka Getkanta z zaznaczonym osiedlem tatarskim i meczetem³⁷. Niestety nie można w żadnej technice wykonać jej kopii³⁸. Podczas badań w bibliotekach skupiłem się na materiałach rękopiśmiennych, starych drukach. Drugim torem poszukiwań naukowych była praca z literaturą przedmiotu.

Największą trudność w badaniach nad społecznością tatarską sprawiła mała liczba źródeł, ich bardzo duże rozproszenie oraz brak spójnego sposobu ich opisywania i archiwizowania. Znaczne kłopoty powoduje niekompletność danych na temat zniszczeń zasobu archiwalnego w czasie II wojny światowej. Dużym utrudnieniem było zamknięcie archiwum w Petersburgu. Trudnością, z jaką się spotkałem, bywał też czynnik ludzki. Nie dane mi było dotrzeć do przechowywanych w Grodnie, w Urzędzie Stanu Cywilnego, ksiąg metrykalnych meczetów znajdujących się obecnie na terenie Republiki Białoruś. Tatarzy z racji służby wojskowej czy też trudnienia się rzemiosłem sami nie wytworzyli zbyt wielu dokumentów. Najciekawszymi z nich są ich rękopiśmienne księgi, w których poza treścią religijną często znaleźć można na marginesie ciekawe dopiski. Z uwagą należało korzystać z danych statystycznych przygotowywanych przez policję carską. Nie jest tajemnicą, że statystyka carska daleka była do ideału. Przy opracowywaniu zebranego materiału posiłkowałem się – rzecz jasna – coraz bogatszą literaturą przedmiotu.

W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować za pomoc i opiekę merytoryczną profesorowi Józefowi Maroszkowi. Dziękuję recenzentom pracy doktorskiej – panom profesorom: Jackowi Sobczakowi i Janowi Tęgowskiemu – za wszystkie uwagi i wskazówki.

Wyrazy wdzięczności za cenne krytyczne uwagi zawarte w recenzjach wydawniczych składam profesorom: Janowi Tyszkiewiczowi i Andrzejowi B. Zakrzewskiemu, których wnikliwa ocena wpłynęła na ostateczny kształt pracy. Serdeczne podziękowania za wsparcie w trakcie pisania niniejszej książki chciałbym złożyć doktor Urszuli Wróblewskiej oraz wszystkim kolegom i koleżankom.

---

³⁷ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (dalej: BLAN), F. 299–924, F. 299–932; zob. W. Rewieńska, *Plan Wilna Fryderyka Getkanta. Analiza kartograficzna*, „Lituano-Slavica Posnaniensia” 1994, t. VI, Poznań 1995, s. 45–54; tam też: S. Alexandrowicz, *Uwagi do artykułu Wandy Rewieńskiej „Plan Wilna Fryderyka Getkanta”*, s. 37–44.

³⁸ W chwili oddawania niniejszej pracy do wydawnictwa ukazał się tom szczegółowo omawiający historię Łukiszek, a więc dzielnicy Wilna. W nim to zamieszczono szereg reprodukcji map – zob. V. Jogėla, E. Meius, V. Pugačiauskas, *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a.–XX a. pradžia)*, Vilnius 2008.

ROZDZIAŁ I

Tatarzy żołnierze-osadnicy

Geneza osadnictwa tatarskiego

Genezie przybycia Tatarów i ich osadnictwu na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego poświęcono już niejedną rozprawę. Szczególnie w ostatniej dekadzie XX wieku pojawiło się sporo ciekawych i nowatorskich publikacji dotyczących między innymi statusu społecznego osadników tatarskich¹. Nie ma zatem potrzeby powtarzać znanych i dostępnych w literaturze przedmiotu ustaleń. Choć niniejsza praca nie dotyczy tematyki osadnictwa, warto jednak zastanowić się nad tym procesem.

Zanim Tatarzy pojawili się na ziemi WKL, ich plemię, jak wiele podobnych, zjednoczył pod swoim dowództwem Czyngis-chan. Choć Tatarzy stanowili niewielką grupę w armii mongolskiej, w Europie cieszyli się złą sławą. Znani byli z napadów, gwałtów, grabieży i pustoszenia terenu, na którym się pojawili. Dokonywano tu jednak pewnej generalizacji: nie zauważano bowiem, że Tatarzy wchodzili w skład wielkiej armii mongolskiej odpowiedzialnej za te straty². Nazwę „Tatarzy”, jako termin budzący strach i przerażenie, dość szybko skojarzono z podziemnym Tartarem. Już w średniowiecznych kronikach Mateusz z Paryża (w *Chronica Maior*) wspominał „o diabelskim ludzie Tartarów, którzy opuścili swoje siedziby na podobieństwo diabłów wychodzących z Tartaru, także słusznie

---

¹ Nieoceniona praca S. Kryczyńskiego, *Tatarzy litewscy*; J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*; K. Grygajtis, *Osadnictwo Tatarów gospodarskich w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV–XVIII w.*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. VIII, Gdańsk 2003; liczne artykuły P. Borawskiego, *Tatarzy ziemianie w dobrach Radziwiłłów (XVI–XVIII w.)*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXXII, 1991, z. 1; idem, *Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXXIII, 1992; idem, *Sytuacja prawna ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI–XVIII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 15, 1983; S. Dumin, *Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i jej zmiany w sytuacji prawnej w XVI–XVIII w.*, „Roczniki Historyczne”, R. LVII, 1991. Szerszą literaturę zamieszczam w bibliografii.

² O wyjaśnienie kwestii dookreślenia Tatarów pokusił się jako jeden z pierwszych Julian Bartoszewicz w: *Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami*, s. 5.

bywają nazywani Tatarami, czyli diabłami³. Wojsko mongolskie (nazwa przemienne stosowana w niniejszej pracy z określeniem „Tatarzy”) budziło strach i przerażenie, ale także podziw z powodu doskonałego opanowania sztuki wojennej. „Są doskonałymi, dzielnymi i wytrwałymi wojownikami. Bardzo zapalczywi, mało dbają o życie i narażają je na niebezpieczeństwo wszelkie. Powiem wam, dlaczego mogą działać więcej niż inni ludzie. Często, bowiem, gdy zajdzie potrzeba, w drodze mogą i miesiąc nie jeść nic innego prócz kobyłego mleka i mięsa przygodnie upolowanej dziczyzny. Koń zaś ich paść się będzie trawą przygodnie spotkaną i nie potrzeba dlań zbierać jęczmienia ani siana. Są bardzo swoim zwierzchnikom posłuszni i zapewniam was, że gdy trzeba, pozostają całą noc w pełnym uzbrojeniu na siodle lub dwie doby nie zsiadając z konia, zaś koń postępuje naprzód, pasąc się ustawicznie. Nie masz na świecie wojska bardziej wytrwałego na trud i znoje, tańszego i zdatniejszego do podbojów ziem i królestw. Okazało się to, gdy – jak słyszeliście i czytali w tej księdze – z niewolników stali się panami świata⁴. Wojska mongolskie swój sukces zawdzięczały znakomitej organizacji, bezwzględnej dyscyplinie oraz nowoczesnym metodom walki, do jakich Europa nie była przygotowana. Grozę ponadto budziło przekonanie o wielkiej liczebności ich jednostek. Nie do końca odpowiadało to jednak prawdzie: Tatarzy po prostu zdobyli umiejętność sprawnego przemieszczania wielu mniejszych pododdziałów na dużych terenach. Ciekawym zabiegiem wykorzystywanym w czasie działań wojennych przez Czyngis-chana i jego następców była swego rodzaju wojna psychologiczna, do prowadzenia której wykorzystywano między innymi efekty hukowe (proch). Równie istotny w prowadzeniu działań bojowych był styl walki, nieznany i niezrozumiały dla ówczesnych: „Nie wdają się w walkę regularną wręcz, lecz ciągle osaczają wroga ze wszystkich stron i zasypują strzałami. Ucieczki w bitwie nie uważają za hańbę, lecz to stąd, to zowąd atakują nieprzyjaciela. Konie ich są tak wyćwiczone, że zwracają się to tu to tam z taką zręcznością jak psy, [...]; gdyż każdy w najszybszej ucieczce zwraca się w tył z łukiem i wypuszczając strzały, razi konie i ludzi. I gdy przeciwnik jest przekonany, że rozbił ich i zwyciężył, sam tymczasem przegrał, gdyż stracił mnóstwo koni i ludzi⁵.

Ten rodzaj walki został później określony w Europie mianem „tańca tatarskiego”. Tajemnicą skuteczności tej armii, zaobserwowaną przez średniowiecznego podróżnika, była niższa niż w średniowiecznej Europie cena utrzymania jeźdźcy. Żadna ówczesna armia średniowieczna, a tym bardziej późniejsze, nie były w stanie konkurować pod tym względem z armią stepowców.

³ M. Polo, *Opisanie świata*, tłumaczył i przypisami opatrzył M. Lewicki, Warszawa 1993, s. 466. Zob. również średniowieczny opis Tatarów i ich zwyczajów etc. Wilhelm z Rubruk, *Opis podróży*, przełożył M. Olszewski, Kęty 2007, s. 78–89.

⁴ M. Polo, *Opisanie świata*, przeł. A.L. Czerny, wstępem i przypisami opatrzył M. Lewicki, Warszawa 1954, s. 194.

⁵ M. Polo, *Opisanie świata*, s. 196. Zob. J. Maroń, *Legnica 1241*, Warszawa 2008, s. 49–61.

Timur Karim. Z cyklu: Tatarzy „Orda Budziacka”.

W 1206 roku Temudżyn został obrany przez kurultaj (rodzaj sejmku stepowego składającego się z przedstawicieli mongolskiej arystokracji; warto wspomnieć, że zasiadały w nim również kobiety) chanem z tytułem Czyngis-chana⁶. To polityka Czyngis-chana doprowadziła do zjednoczenia Wielkiego Stepu i była przyczyną szeroko zakrojonych kampanii wojennych. Po śmierci tego wielkiego wodza jego efemeryczne imperium zaczęło się rozpadać. Tendencje odśrodkowe były dodatkowo wzmacniane polityką Księstwa Moskiewskiego, które w upadku lub też osłabieniu państwa mongolskiego widziało szansę na zrzućenie niewoli tatarskiej. Wspomnieć należy, że Tatarzy podbili Ruś w 1237 roku, a do roku 1241 opanowali tak ważne ośrodki, jak Kijów, Czernihów, Halicz⁷. W roku 1380 w bitwie na Kulikowym Polu wojska Dymitra Dońskiego rozbiły armię tatarską. Wskutek walk wewnętrznych państwo utworzone przez Czyngis-chana się rozpadło. Jego zachodnia część, tzw. Złota Orda⁸, powstała w wyniku podziału w roku 1227 – jako ulus Dżodziego. Rozkwit Złotej Ordy przypadł na okres rządów chana Özbega (1312–1342). Wówczas to – jak podaje Ibn Arabszaha – podróżować przez stepy można było „bez wszelkiej obawy i strachu”⁹. Po śmierci chana Özbega, w wyniku zatargów dynastycznych, rozpoczął się powolny upadek autorytetu chanów. Okresem upadku są już rządy Dżanibeka (1342–1357).

Rozważając kwestię upadku Złotej Ordy, należy zastanowić się nad przyczynami takiego stanu rzeczy. Niewątpliwie jednym z powodów była jej wieloetnicz-

⁶ *Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.*, oprac. S. Kałużyński, Warszawa 1970; idem, *Dawni Mongołowie*, Warszawa 1983. Urodzony pomiędzy 1155–1167, zmarł 1227.

⁷ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 73.

⁸ B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, Warszawa 1953, s. 59–61; L. Bazylow, *Historia Mongolii*, Wrocław 1981.

⁹ B. Grekow, A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*, s. 214.

na struktura. Samo wyodrębnienie się Złotej Ordy przebiegło po linii podziału ułusu Dżodziego na Siną Ordę (nazywanego też Złotą Ordą) i Ordę Białą. Lew Gumilow osłabienia władzy w Złotej Ordzie upatrywał w działaniach zmierzających do islamizacji mieszkańców stepu, prowadzonej przez chana Özbeга, co najprawdopodobniej spowodowało odejście części wojska na Ruś Moskiewską. Wydarzenie to wpłynęło dość znacząco na przebieg bitwy na Kulikowym Polu, gdzie został zwyciężony emir Mamaj, co z kolei powstrzymało ekspansję Litwy na Ruś¹⁰. Jednak kwestia migracji części Tatarów do Księstwa Moskiewskiego wymaga dalszych badań. Chęć islamizacji Ordy przez jej władców jest tylko jedną z hipotez stawianych wobec tego zjawiska. Za panowania chana Özbeга znaczący wpływ na politykę religijną mieli duchowni muzułmańscy, którzy poparli działania chana wprowadzającego islam i zwalczającego chrześcijaństwo¹¹.

Wydaje się jednak, iż najistotniejszą przyczyną rozpadu – poza wewnętrznymi konfliktami i często sprzecznymi interesami różnych grup – było uformowanie się i okrzepnięcie dużych ośrodków władzy, które rozpoczęły rywalizację o ziemie ruskie, takich jak: Wielkie Księstwo Moskiewskie, Wielkie Księstwo Litewskie, a także Królestwo Polskie. To polityka tych państw odprowadziła w znacznej mierze do szybkiego upadku potęgi Złotej Ordy. Pośrednią przyczyną było również osłabienie gospodarcze. Karawany do Chin nie wędrowały już przez Powołże. Wielkie miasta złupione po 1395 roku z trudem się odbudowywały. Rzemiosło upadało, zasilając jedynie miejscowe rynki. Już po śmierci Dżanibeka (1357) nastąpił kryzys, którego objawem było psucie dobrej dotychczas srebrnej monety. Jednak załamanie nastąpiło po pustoszących najazdach Tamerlana. Zdawał on sobie sprawę z tego, że silna Złota Orda stanowiła duże zagrożenie dla jego osad rolniczych i cywilizowanych miast.

Konsekwencją walk wewnętrznych w Złotej Ordzie były dalsze podziały i jej upadek.

Na Litwie

Kontakty Tatarów z Litwą sięgały czasów Olgierda (ok. 1303–1377)¹². Już wówczas mogły przybyć pierwsze grupy osadników¹³. Istnieje prawdopodobieństwo osadzenia Tatarów na ziemi litewskiej po bitwie nad Synymi Wodami (1362). Olgierd, prowadząc aktywną politykę w kierunku wschodnim, mógł być zainteresowany napływem i osadzaniem tu żywiołu tatarskiego¹⁴. Kolejny kontakt ordyników z władcami Litwy wiąże się ze znaną i często w ostatnim czasie

¹⁰ L. Gumilow, *Dzieje etosu wielkiego stepu*, Kraków 1997, s. 93.

¹¹ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 112, 118.

¹² J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1991, s. 47–57.

¹³ Na temat pierwszych osadników i formowania się różnego rodzaju osadnictwa w WKL zob. H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983.

¹⁴ Szerzej zob. J. Wolff, *Kniazio wie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895.

eksplorowaną przez historyków wyprawą Witolda (ok. 1348–1430)¹⁵ na step z roku 1397¹⁶.

Jak można przypuszczać, wyprawa ta miała na celu wypełnienie porozumienia zawartego między Witoldem a Tochtamyszem (?–1406)¹⁷. Jego geneza sięga czasów Olgerda, kiedy to miał być przyjęty pierwszy układ, na który powołuje się w 1382 roku Tochtamysz¹⁸. Najnowsze badania ukraińskich historyków pozwalają przypuszczać, iż układ Tochtamysza z Witoldem nie był pierwszym formalnym kontaktem między Tatarami i książętami litewskimi. Feliks Szabuldo, który przeanalizował układy-przywileje wydane władcom litewskim na ziemie ukraińskie podległe Złotej Ordzie, dochodzi do wniosku, iż przywilej Tochtamysza, uznawany do tej pory zarówno przez historiografię polską, jak i ukraińską za pierwowzór, nie był pierwszy! Autor stawia hipotezę, że pierwszym – niezachowanym wprowadzie do dnia dzisiejszego – jarłykiem donacyjnym na ziemie Ukrainy (interesuje mnie kwestia Tatarów zapewne w nim poruszona) była umowa Olgerda z Mamajem – władcą Złotej Ordy. Zawarto go prawdopodobnie w roku 1361¹⁹. Badania Feliksa Szabuldy w tym przypadku są o tyle cenne, że wyraźnie wskazują na genezę późniejszych układów. Cofają one zatem kwestie osadnictwa na ziemiach litewskich do połowy wieku XIV. Dotychczas jedynie przypuszczano, że kontakty Tatarów z Olgerdem mogły wpływać na osadnictwo. Dziś, w świetle badań ukraińskich historyków, śmiało można stwierdzić, że działalność polityczna Olgerda i Mamaja dawała podstawy osadnictwu dobrowolnemu, a nie – jak dotąd sądzono – jedynie jenieckiemu. Zatem rewizji musi ulec również stwierdzenie, że to Tochtamysz wypracował porozumienie z Witoldem. W krytycznej dla siebie sytuacji powołał się on jedynie na nie i je odnowił.

Tochtamysz, w obawie o własne życie, po przegranej z wojskami Tamerlana około 1396 roku szukał schronienia u Witolda. Wielkie Księstwo Litewskie dążyło do władania ziemiami na Wschodzie i zabezpieczenia wschodniej i południowo-wschodniej granicy. Witold zapewne chciał realizować własną politykę wschodnią w partnerstwie z Tochtamyszem, tak jak wcześniej czynił Olgerd. Cechą charakterystyczną kontaktów Litwy ze Złotą Ordą były na przemian występujące

¹⁵ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów*, s. 207–211.

¹⁶ Krótką charakterystykę osadników pierwszej ćwierci XV wieku zob. A.J. Rolle, *Dzieje osadnictwa na wołoskim pograniczu. Sylwetki i szkice historyczne i literackie*, seria IX, Kraków 1893, s. 255–256. Zob. J. Bartoszewski, *Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami*, s. 104–113. Por. S.M. Kuczyński, *Sine wody*, Warszawa 1935.

¹⁷ O kontaktach Tochtamysza z Witoldem zob. A. Bumblauskas, *Senosios lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius 2005, s. 143, 146.

¹⁸ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 147. O jarłykach między innymi handlowych Tochtamysza i innych chanów zob. *Тарханнѹе ярлуки Тахтамунша, Тимур-Кутлукѹа и Саадет-Гирея*, И. Березин, Казань 1851. Zob. też o jarłyku Tochtamysza do Jagielly z roku 1392: J. Bartoszewicz, *Poglądy na stosunki z Turcją i Tatarami*, s. 154–155.

¹⁹ F. Szabuldo, *Czy istniał jarłyk Mamaja na ziemie ukraińskie?*, „Lituanica-Slavica Posnaniensis”, t. IX, Poznań 2003, s. 155, 163.